

The Journal of Academic Social Science Studies

International Journal of Social Science

Volume 6 Issue 1, p. 1-14, January 2013

MODERNLEŞME VE OSMANLI ANAYASAL DÜZENİNİN BOZULMASI (GİRİŞ)

*(MODERNISATION AND DETERIORATION OF OTTOMAN
CONSTITUTIONAL ORDER) (INTRODUCTION)*

Prof. Dr. Hasan Tahsin FENDOGLU

İ. Ü. Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku Öğretim Üyesi, UNESCO İnsan Hakları İhtisas Komitesi Üyesi

Abstract

"Modernization", "Westernization" is used instead of other but they are different concepts In Turkey. Such as the West is not a monolithic concept, modernity and secularism does not mean a single. Moreover the modernization is an evolving concept. Modernity is emerged after XVI and XVII centuries but with some fundamental changes, it was established on the basis of origin of civilization of Western Europe Greco-Roman and Judeo-Christian culture. Two different cultures or civilizations, such as the Ottoman Empire and the West was faced with conflict, the elites of the society has made the duty of challenge and response. The three behaviors in the face of modernity can be said that In general. The first attitude is traditional manner and rejects the modernization. The second attitude is to take of the West's positive aspects and not to take the negative aspects of the West. The third attitude is the hardliners who want to take all the values of the West. Liberal postmodernism began instead of state-

assisted modernization in the changing world conditions, today. Postmodernism is rationality, universality, diversity, pluralism, solidarity, move to the front of the individual and not neglected motional and cultural dimensions of man. Japanese modernization is an concept that modernization is possible with preservation of traditions and this is based on the Japanese spirit and Western science. Modernity in the Ottoman Empire can be divided into three periods. The first period time is between the Tulip Era and the French Declaration of the Human Rights of Human and the Citizen (the period of free cultural changes) (1718-1789 = 71 years). The second era is a transition period between of the 1789-1808. The third period is between the French Revolution and the Proclamation of the Republic of Turkey that to be called the period of necessary cultural changes (1789-1923).

Key Words: Modernisation. Westernation. Otoman Modernisation. Reorganization Period.

Öz

Türkiye’de “Modernleşme” ve “Batılılaşma” “gibi kavramlar birbirini yerine kullanılmaktadır oysa bunlar farklı kavramlardır. Batı monolitik bir kavram olmadığı gibi, çağdaşlık veya laikliğin de tek anlamı yoktur. Kaldı ki günümüzde modernleşme de evrim geçirmektedir. Modernite, XVI. ve XVII. yüzyıl sonrasında ortaya çıkmış, bazı temel değişiklikler sonrası, Batı Avrupa kaynaklı Greko-Romen ve Judeo-Hristiyan kültür ve uygarlık temeli üzerine kurulmuş bir oluşumdur. Osmanlı ve Batı gibi iki farklı kültür veya uygarlık karşılaşınca çatışma olmuş, meydan okuma ve cevap verme görevini toplumun elitleri yapmıştır. Genelde modernite karşısında üç davranış biçiminin olduğu söylenebilir; **ilk** tavır geleneksel tavır olup, modernleşmeyi ret eder. **İkinci** tavır, olumlu yönlerinin alınması, olumsuz yönlerinin alınmaması biçimindeki görüşlerdir. **Üçüncü** tavır ise, Batı’nın tüm değerlerinin alınmasını isteyen radikallerdir. Günümüzde değişen dünya koşullarında artık devlet eliyle modernleşme yerine liberal postmodernizm başlamıştır. Postmodernizm, rasyonellik, evrensellik, farklılık, çoğulculuk, dayanışma, bireyin öne geçmesi, insanın duygusal ve kültürel boyutunun ihmal edilmemesidir. Japon modernleşmesi, geleneksellik korunarak modernleşmenin mümkün olabileceğini belirten bir anlayıştır ki bu Japon ruhu ve Batı bilimine dayanır. Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki modernite üç döneme ayrılabilir; **birinci dönem**, Lale devri ile Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi arasındaki zaman dilimidir (*serbest kültür değişimleri* dönemi) (1718–1789=71 sene). **İkinci dönem** 1789-1808 arasındaki geçiş dönemidir. **Üçüncü dönem**, Fransız İhtilali ile Cumhuriyetin ilanı arasındaki devredir ki buna *zorunlu kültür değişimleri* dönemi denilebilir (1789–1923).

Anahtar Kelimeler: Modernleşme. Batılılaşma. Osmanlı Modernleşmesi. Tanzimat.

Modern kelimesi, Latince Modernus'dan gelmektedir. MS V. yüzyılda Hıristiyanlık resmen kabul edildiğinde, yeni durumu, eskiden yani Roma ve Paganlardan ayırmak için kullanılmıştır.¹ Eskiden farklı olana *modern* denilmekteydi. Burada modern olmayan, kapalı, gelişmemiş ya da az gelişmiş ve üçüncü dünya kavramları² üzerinde durmayacağız. Bununla birlikte, modernizmin hedef olarak gösterdiği mutluluğa insanlığın hala ulaşamadığı söylenebilir.

Modernleşmenin klasik tanımı, gelişmiş toplumların özelliklerinin az gelişmiş bir toplum tarafından alınmasıdır. Modernleşme; Batılılaşmak, Batı gibi olmak veya Batı'yı kabul etmek demektir. Modernleşme, bir ülkenin diğerine yetişmeye veya onun gibi olmaya çalışmasıdır.³ Klasik modernleşme, Batı'nın bazı seçilmiş kurumlarını ve yaşam biçimlerini almaktır. Marx'a göre; modern olmak, katı olan her şeyin buharlaşıp gittiği bir evrenin parçası olmaktır. Modernleşme, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da geliştirilmiş olan sosyal, ekonomik ve politik sistemlere yönelik bir değişimdir⁴. Modernizm veya çağdaşlık, zorunlu olarak yenilikçiliği (reformizmi) ve değişmeyi içerir. Türkiye'de Ziya Gökalp'ten beri modernleşme ile Batılılaşmayı eşdeğer görmek gelenek olmuştur. Modernlik fikrinin 4 köşe taşının; bireyin en üst derecede bir değer olduğu; bunu sağlayanın ise akıl olduğu; bilime gerçekten değer verilmesi gerektiği ve ilerlemenin şart olduğudur. Aynı sürece farklı isimlerin verildiği görülmektedir; Muasırlaşma, Batılılaşma, Çağdaşlaşma, Modernleşme gibi. Batı uygarlığının özü özgürlüktür. Batılılaşmak için, kendimizi ve Batıyı anlamak, yozlaşmadan uzlaşmak önem taşımaktadır. Son 10 yıldır modernizm ile post-modernizm arasındaki tartışmaları entellektüel mesaiyi yoğun biçimde kuşatmıştır.⁵ Buna göre, değişen dünya koşullarında artık merkezîyetçi, otoriter ve devlet eliyle modernleşme zor olup günümüzde postmodernizm aşaması başlamıştır. Postmodernizm, rasyonellik, evrensellik, türdeşlik yerine farklılık, çoğulculuk, dayanışma, coşku, bireyin öne geçmesi ve bürokrasinin egemenliğinin azaltılmasıdır⁶. Postmodernizm, insanın duygusal ve kültürel boyutunun ihmal edilmemesi,

¹ Dikeçligil, Beylü, "Dünya Modernizm Diyerek Dönüyor", Yeni Türkiye, Eylül-Aralık 1998, Yıl 4, Sy. 23-24, ss. 1641-1648, Cumhuriyet Özel Sayısı, C. III, s. 1644.

²Bu kavramlarda detay için bk. Karakaş, "Batı Gelişme Modeli ve Batı Dışı Toplum Olmanın Ötekiliği", s. 1692.

³ Heper, Metin, **Modernleşme ve Bürokrasi, Karşılaştırmalı Kamu Yönetimine Giriş**, Sosyal Bilimler Derneği yayınları, Ankara 1973, s. 17.

⁴ Türkdoğan, Orhan, "Türk Modernleşme Modeli", Yeni Türkiye, Eylül-Aralık 1998, Yıl 4, Sy. 23-24, ss. 1641-1648, Cumhuriyet Özel Sayısı, C. III, ss. 1611-1626, s. 1620.

⁵ Abel Jeanniere, **Modernite Nedir? Modernite Versus Postmodernite**, Derleyen M. Küçük, Ank. Vadi, 1993, s. 16).

⁶ Yılmaz, Aytakin, "İmparatorluktan Cumhuriyete, Moderniteden Postmoderniteye" Yeni Türkiye, Eylül-Aralık 1998, Yıl 4, Sy. 23-24, ss. 1655-1664, Cumhuriyet Özel Sayısı, C. III, s. 1663.

homoeconomicus'u aşmak, çok kültürlü bir dünya etiğine ve ademi merkeziyetçiliğe ulaşmaktır.

Türkiye'de "Modernleşme", "Batılılaşma", "çağdaşlaşma" gibi kavramlar biribiri yerine kullanılmaktadır. Oysa bunlar farklı kavramlardır. Batı, tek, monolitik bir kavram olmadığı gibi, tek bir çağdaşlık, sekülerlik, laiklik de yoktur. Modernliğin kıyafetle bağlantısı da sorgulanmaktadır. Bir Batı dilini mükemmel konuşan veya birkaç bilgisayar programı bilen geleneksel giysili bir Arap modern midir?

Laiklikten sadece otoriter ve baskıcı, Fransa laikliği anlaşılmalıdır. Otoriter karakter, Osmanlı ve Kavalalı M. Ali Paşa modernleşmesinin de tipik özelliğiydi. Günümüz aydınlarının kabulünün aksine, modernleşme de evrim geçirmektedir. Cumhuriyet batıcılığı, XVIII yüzyıl Fransız ve XIX uncu yüzyıl Alman Vülger materyalizmlerinin sentezinden oluşan bir maddeci anlayıştan büyük çapta etkilenmiştir. Sosyal Darwinizm ve Le Bon elitizmi, ilerlemenin temel koşulu olarak, eşit vatandaşlar değil, seçkinlere kulak verilmesi olduğunu düşünmektedirler. Comte'a göre toplumda haklar değil önce vazifeler gelmektedir. Bu nedenle Türkiye'de "çağdaşlık", "modernlik", "batılılaşma", "sekülerizm" gibi kavramların, dışlayıcı ve otoriter bir anlamda kullanılmaması gerekir. Sadece çağdaşlık açısından şurası belirtilebilir; harf devrimi yapmayan Yunan ve Japonların, Arnavutlara göre daha az modern olduğu söylenebilir mi?

Bugün modernleşme kavramı etrafında, aydınlanmadan bugüne kadar gelen sürecin kaynakları ve getirdiği kültürel-siyasal ve ekonomik kuşatmalar incelenmektedir.⁸

Modernite, XVI. ve XVII. yüzyıl sonrasında ortaya çıkmış, bazı temel değişiklikler sonrası Rönesans Reform ve Aydınlanma çizgisinin bir uzantısı olarak, Batı Avrupa kaynaklı Greko-Romen ve Judeo-Hristiyan kültür ve uygarlık temeli üzerine kurulmuş bir oluşumdur.⁹ Osmanlı ve Batı gibi iki farklı kültür veya uygarlık karşılaşınca "çatışma" olmuş,¹⁰ meydan okuma (challenge) ve cevap verme (response) görevini toplumun elitleri yapmıştır.

Elit, laik ve modern eğitim vasıtasıyla, bir kültür sermayesine yani universal yapıda bilimsel bir dile ve mesleki hünere ulaşmış olan, entellektüeller ve teknik

⁷ M. Şükrü Hanioglu, "Batılılaşma, Modernleşme, Çağdaşlaşma ve Türk Toplumunu", Princeton Üniversitesi Öğretim Üyesi, Zaman, 1.1. 2005.

⁸ Dikeçligil, "Dünya Modernizm Diyerek Dönüyor", s. 1643; ayrıca bk. Özden, Mehmet, "Osmanlı Siyasi Kültüründe Gelenek ve Modernlik", ss. 151-153; Erdem, Hüseyin Suphi, "Modernite Karşısında Osmanlı", Yeni Türkiye, Ankara, 2000, ss. 159-167.

⁹ Dede, Yılmaz Alper, "Modernleşme, Cumhuriyet ve Demokrasi Sacayağı üzerinde Türk Modernleşmesinin Cumhuriyete kazandırdığı yeni kompozisyon ve Günümüz Türkiye'sinden Bazı Problemler", Yeni Türkiye, Eylül-Aralık 1998, Yıl 4, Sy. 23-24, s. 1736.

¹⁰ Vatandaş, Celalettin, Kapsam ve Yöntem Açısından Türk Modernleşti(ri)mesi, Yeni Türkiye, Eylül-Aralık 1998, Yıl 4, Sy. 23-24, s. 1665.

inteligensiya (mühendisler ve teknikerler) gibi kesimleri kapsayan yeni toplumsal gruplardır.¹¹

Batı nedir, neresidir? Günümüzde; gelişmişlik söz konusu ise Japonya, parlamentarizm dominant faktör sayıldığında Hindistan Batı sayılabilmektedir. Batı tarihsel kökeni itibariyle, Antik Yunan, Roma ve Hıristiyanlığın bileşimi sayılabilir. Bu tanım doğrultusunda, Süryaniler ve Nesturiler de Batı dünyası içerisinde sayılmalıdır ki bunun yanlışlığı açıktır.

Cumhuriyet modernleşmesi için, toplumda dönüşümü sağlamaya, bu nedenle de elitizm, pozitivizm ve laiklik kavramlarına ihtiyaç duyulduğu açıktır. Bu alanda Fransız devrimiyle ortaya konulan İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nin temel esaslarından olan, egemenliğin kaynağının halk olması, temel bir ilke olarak alınmıştır. Modernleşmenin koşulları, bireyin öne çıkması ve özgürleşmesidir. Bununla birlikte otokratik modernleşme sonucunda tarihte görüldüğü gibi, aydın despotizmi doğabilmektedir. Cumhuriyetin en temel özelliklerinden birinin, toplum mühendisliği olduğu söylenebilir.

Martindale'a göre, toplumun var olmasının koşulları; fizik çevrenin kontrolü, sosyalizasyon, denetim, hayatın her alanında istikrar, tutarlılık ve tüm kurumların dengesi, ahengidir. **Toynbee**'nin teorisine göre, cevap verilemezse toplum üç aşama içerisinde yok olma sürecine girebilir; **birinci** aşamada yaratıcı azınlık, yaratıcılık özelliğini yitirir. **İkinci** aşamada çoğunluk kendi elitini izlemez olur. **Üçüncü** aşamada kültürel çözülme başlar, sonuç, yok oluşur.¹²

Türkiye'de modernleşme konusundaki düşünceleri üç gruba ayırmak mümkündür; **birinci** grup, modernleşmeyi savunanlardır; Ziya Gökalp gibi. **İkinci** grup, modernleşmeyi yerenlerdir. **Üçüncü** grup ise, modernleşmeyi olgu olarak görenlerdir; Mümtaz Turhan, Kemal Tahir, Atilla İlhan gibi. Genelde modernite karşısında üç davranış biçiminin olduğu söylenebilir; **ilk** tavır geleneksel tavır olup, modernleşmeyi ret eder. **İkinci** tavır, Batı'nın tekniği gibi olumlu yönlerinin alınması, olumsuz yönlerinin alınmaması biçimindeki Türkçü-İslamcı görüşlerdir. **Üçüncü** tavır ise, tüm modernleşmeciler olup, Batı'nın tamamının alınmasını isteyen radikallerdir.¹³

¹¹ Göle, Nilüfer, "Türkiye'de Laiklik ve İslamiyet: Elitlerin ve Karşıt Elitlerin Oluşumu", Yeni Türkiye, Eylül-Aralık 1998, Yıl 4, Sy. 23-24, s. 1601.

¹² Vatandaş, "Kapsam ve Yöntem Açısından Türk Modernleştirilmesi, s. 1666.

¹³ Karakaş, Mehmet, "Batı Gelişme Modeli ve Batı dışı Toplum olmanın Ötekiliği", Yeni Türkiye, Eylül-Aralık 1998, Yıl 4, Sy. 23-24, s. 1697.

Günümüzde değişen dünya koşullarında artık merkezîyetçi, otoriter ve devlet eliyle modernleşme yerine liberal postmodernizm¹⁴ aşaması başlamıştır. Postmodernizm, rasyonellik, evrensellik, türdeşlik yerine farklılık, çoğulculuk, dayanışma, coşku, bireyin öne geçmesi ve bürokrasi egemenliğinin azalmasıdır. Bir başka deyişle Postmodernizm, insanın duygusal ve kültürel boyutunu ihmal etmemek, homo-economicus'u aşmak, çok kültürlü bir dünya ahlakını ve ademi merkezîyetçiliği benimsemektir.

Modernleştirici seçkinlerin değiştirme arzusu hep olagelmıştır. Modernlik, ancak batılılaşarak olmaktadır. **Modern mantık** dört temel devrim sonucunda şekillenmiştir: Bilimsel devrim, siyasal devrim, kültürel devrim, teknik ve endüstriyel devrim.

Modernlik fikrinin dört köşe taşının, bireyin en üst derecede bir değer olduğu; bunu sağlayanın ise akıl olduğu; bilime gerçekten değer verilmesi gerektiği ve ilerlemenin şart olduğudur.

Tanzimat'tan özellikle II. Meşrutiyet'ten bu yana, Türk modernleşme ideolojisi, hep ani ve tepeden olmakta, aşağıdan yükselen taleplere soğuk bakılabilmektedir.¹⁵ Topyekün modernleşme ne Tanzimat ne de Cumhuriyet döneminde yapılamamıştır. Demokrasinin tam oluşmadığı ülkelerde, muhalefete, demokrasinin istediği haliyle, iyi gözle bakılmamaktadır. Bunun izleyicisi olan Cumhuriyet Türkiye'sinin karşısında iki seçenek bulunmaktadır; çağdaşlaşmak veya mahvolmak; Türkiye, çağdaşlaşmak zorundadır.

Ziya Gökalp, kısmi modernleşmecidir; O'na göre, Batı'dan kültür (hars), değer ve inanç alınmaz, medeniyet yani akıl ve kurumlar alınır. Gökalp'a göre, sentez, Batı uygarlığı ile Türklük (kültür milliyetçiliği-ahlak) ve İslam ahlakı arasında yapılmalıdır. Kültür, toplumsal bir mirastır. Gökalp, Türk milleti, İslam ümmeti ve Batı medeniyeti sentezini yapmıştı.

Atatürk'e göre, Batı'nın değerleri kadar Türklük (Dil ve Kültür Milliyetçiliği) ve kültür önem taşımaktadır. Laiklik ilkesi gereği; din, meşru kamu yaşamının sınırları içine alınmaz, ama dine karşı çıkmaz, ulusun yararları için yararlanır. Cumhuriyet kadrolarının, Tanzimat dönemine göre, topyekün modernleşme yanlısı olduğu, değerli her şeyiyle Batı'yı almak istemeleri belirtilebilir. **Atatürk'e** göre uygarlık, kültürü de kapsar; modernizm bir bütündür, parçalanamaz; eğitim, hukuk, ekonomi, sosyal yaşam, biri birinden ayrılamaz. Muasır medeniyet, devlet eliyle

¹⁴ Postmodernizm ile din ilişkisi için bk. Akbar S. Ahmad and Hostings Donnan, **İslam, Globalisation and Postmodernity**, Routledge, London and New York, 1994 (I.B.), 1996 (II.B), "Postmodernite çağında İslam", pp. 1-21.

¹⁵ Alkan, Haluk, "**Modernliğin Bunalımları Perspektifinden Cumhuriyet'in 75. yılında Türk Modernleşmesi**", Yeni Türkiye, Eylül-Aralık 1998, Yıl 4, Sy. 23-24, s. 1716.

gerçekleştirilir.¹⁶ **Atatürk**'e göre modernleşmek "kutsal" bir amaçtır.¹⁷ Önce seçkinler (elitler), sonra halk modernleşecektir.

Batılılaşma sancısını, Osmanlı İmparatorluğu gibi, Rusya da çekmişti. Rus Çarı Büyük Petro, Osmanlı'dan bir asır önce eskiyen ordusu Strelitz'leri yok edip Noviy Stroy (Nizam-ı Cedit) yani modern orduyu kurmuştu. Rus Çarları XVIII. ve XIX. yüzyılda, Bizans'ın varisi olduklarını göstermek için, kendilerine "veliko samoderjetz" (büyük otokrat) derlerdi. *Otokrasi*, XVIII. ve XIX. yüzyıl Rus yönetiminin adıdır. Rusya, Büyük Petro'dan sonra "otokratik modernleşme" ye başlamıştır. Büyük Petro, orduyu, yönetimi ve maliyeyi modernleştirdi.

Otokrasi, tarih-felsefe¹⁸ ve hukuk alanında sansür uygular; siyasal özgürlükleri, katılım ve çoğulculuğu sevmez. Osmanlı otokrasisi de Rusya'yı iyice incelemişti, ama Rusya Batı ile birlikteydi. Kaldı ki, Osmanlı homojen değildi; son 300 yılda nüfusun % 40'ı gayrimüslimlerden oluşuyordu; ama o dönemde Rusya'da, genelde Ruslar yaşıyordu. Osmanlı Padişahının modernleşme konusunda yetenekli kadrosu da pek yoktu. II. Mahmut'un Batı kültürü, III. Selim'e ve Fransız kökenli Valide Nakş-ı Dil Sultan (Aime de Rivery) ve bazı harem kadınlarına dayanıyordu. Osmanlı'nın örnek aldığı model, kuşkusuz ki Rusya değil, Rusya'nın esinlendiği Avrupa'ydı¹⁹ ama bu, Rusya'dan hiçbir etkileşimin olmadığı anlamına gelmez; Takvim-i Vekayi, bir asır kadar önce Büyük Petro'nun çıkardığı Vedomosti Gazetesine biçim ve öz olarak benziyordu.

Japon modernleşmesinde, "kokutai" (millet) kelimesi vardır. Japon modernleşmesi, bu kavram ışığında (yerli ve yabancı kavramların bileşimi ile) yapılmıştır. Benzeri bir modernleşme **Max Weber**'de görülmektedir; **Weber**'in Protestan iş ahlakı, bilimin doğmasına ve gelişmesine neden olmuştur; **Weber**'e göre Protestanlık, ilerlemenin nedenidir.²⁰ **Max Weber**, Hıristiyanlığın eşitlikçi, Ortadoğudaki inançların örneğin İslam'ın kısıtlayıcı olduğunu söylüyordu.²¹ Japon **Shintou** dini, aile ve devlete sadık olmayı salık vermekteydi. **Konfüçyüs**, ahlaklı olmaya büyük değer atfederdi. Japonlar, XVII. yüzyılda Avrupa tıbbını, teknik ve düşüncesini izlemişlerdi. Japonya XIX. yüzyılda Alman Medeni Kanununu kabul etmiştir. Japon modernleşmesi, geleneksellik korunarak modernleşmenin mümkün olabileceğini belirten bir anlayıştır ki bu;"Japon ruhu ve Batı bilimi"ne dayanır.

¹⁶ Vatandaş, "Kapsam ve Yöntem Açısından Türk Modernleştirilmesi, s. 1673 ayrıca bk. Kili, Suna, "Atatürk Devrimi (Bir Çağdaşlaşma Modeli)", T. İş Bankası Kültür Yayınları, 1983, s. 110.

¹⁷ Irmak, Sadi, "Atatürk ve Meclis", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. III, Sy. 8, Mart, 1987, s. 248.

¹⁸ "Felsefe; varlık, bilgi ve değerler alanıyla ilgili problemleri akılcı, tenkitçi yöntemlerle inceleyen ve temellendiren sistemli fikri faaliyetler bütünü"dür; Kaya, Mahmut, "Felsefe", DİA, C. XII, s. 311.

¹⁹ Ortaylı, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 3. Baskı, Hill Yayınevi, İst. 1995, s. 36.

²⁰ Yılmaz, "İmparatorluktan Cumhuriyete", s. 1657.

²¹ Bir değerlendirme için bk. Şerif Mardin, **Siyasal ve Sosyal Bilimler, Makaleler-II**, İletişim Yayınevi, Derleyenler, Mümtazer Türköne-Tuncay Önder, ss. 121-126.

Japonların bu yöntemi, “geleneksellik ile modernite kavramları biri birine terstir” diyen görüşlere karşı bir başka yöntemdir. Japon modernitesi, Alman modernleşmesinden farklı olarak, temel kültürel değerlerini değiştirmemiştir²².

Bazı düşünürler Japon modernitesini model olarak salık verirler; geçmişten yararlanarak modernleşmeyi savunurlar.²³ Bu görüş yanlıları, her toplumun kendi yerel koşulları içerisinde özgül bir modernleşme yaşayabileceğini kabul ederler.²⁴ Buna göre, toplumlar modernleştikçe, gelenekleri zayıflamaktadır. Sonuçta modernizmin, gelenekselliği cazibesine kaptırdığı söylenebilir ama modernite kişiyi tam bir “tabula rasa” haline getirmez; örneğin modernleşmeci Nurullah Ataç, günlük yaşamında bir doğulu idi.

Japon modernitesi ile Osmanlı modernitesi benzerlik gösterdiği gibi farklı tarafları da vardır; XIX. Yüzyılda hazırlanan Japon Anayasası II. Dünya Savaşının sonuna kadar yürürlükte kalmışken, 1876 Anayasası bir sene dayanabilmiş, demokrasi kültürü doğamamıştır.²⁵ Yeni Japon Anayasası, 5 Mayıs 1947 tarihinde, ABD’nin de baskısı altında yürürlüğe girmiştir. Batı ile XIX. Yüzyıla kadar hemen hiç teması olmayan Japonya, ABD baskısı ile Batıyla ilişkiye girmiştir. Japonya, II. Dünya Savaşı sonunda, bizden yirmi sene sonra Batı hukukunu tamamen aldı, Batı hukukçularından bizden fazla yararlandı. II. Dünya Savaşı’ndan sonra Anglo-Amerikan hukuk sistemine geçerken; biz, kıta Avrupa’sı hukuk sisteminde kaldık.

Zamanla modernleşme anlayışında yeni gelişmeler olmuş, Batı’yı biçimsel taklit yerine Batı’yı özümsemenin daha iyi olduğu belirtilmiş, tümcü ve iki uçlu modeller terk edilmeye başlanmıştır.²⁶ Geleneksel modernleşme anlayışı olan Batılılaşma, bazı kurumların aktarılmasıdır ki bunun topluma uydurulması gerekir.

Modernleşme kuramlarının **temel öncülleri**: Geleneksel toplumdan modern topluma doğru evrilmenin aşamalı bir süreç olduğu, farklı toplumların bu süreç sonucunda, giderek birbirine benzeyecekleri, bu sürecin geri çevrilemez ve ilerlemeci bir niteliğe sahip olduğu ilkelerine dayanır.²⁷ Batılı olmayan ülkelerde, modernleşme ideolojisine sahip siyasal elit süreçte önemli rol oynar.²⁸

²² Geniş bilgi için bk. Suzuki, T., *Ways of The Life and Social Millienus in Japan and The United States, A Comparative Study*, 1984, p. 77-108; Halil İnalçık, “The Nature of Traditional Society: Turkey”, *Political Modernisation in Japan and Turkey*, yayınlayan: E. Waed and D. A. Rustow, Princeton 1964, pp. 42-63.

²³ Tuna, Korkut, “Değişme, Değiştirme, Değiştirilme”, *Yeni Türkiye*, Eylül-Aralık 1998, Yıl 4, Sy. 23-24, s. 1630.

²⁴ Karakaş, “Batı Gelişme Modeli ve Batı dışı Toplum Olmanın Ötekiliği”, s. 1701.

²⁵ Bozkurt, Gülnihal, *Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi (Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Resepsiyon Süreci) (1839-1939)*, TTK Ankara, 1996, s. 2.

²⁶ Heper, *Modernleşme ve Bürokrasi*, s. 23.

²⁷ Köker, Levent, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İstanbul, İletişim, 3. B., 1995, s. 48-49.

²⁸ Alkan, “Modernliğin Bunalımları Perspektifinden Cumhuriyetin 75. yılında Türk Modernleşmesi”, s. 1709.

Doğunun kültür ve uygarlığı,²⁹ Endülüs'te yetişen bilginlerin ve diğer Doğulu bilginlerin kitaplarının Batı dillerine çevrilmesi ile; Batı Doğu'yu anlamış, algılamış ve özümseme yaparak, Rönesans (Renaissance) denilen "Ortaçağ ile Yeniçağ arasındaki geçiş dönemi"ni yaşamıştır. Doğu ise, Batı'yı –genel olarak- plansız ve sistemsiz bir şekilde algılamış, daha doğrusu tam anlayamamıştır. Doğu'nun en önemli kalesi sayılan Osmanlı'nın moderniteyi tam anlamıyla kavradığı söylenebilir mi? Doğu, Batı'yı anlama, algılama, tanıma ve sindirme süreçlerini yaşamak yerine yüzeysel taklit sürecini yaşamıştı.³⁰

Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki modernite veya kültür değişimleri, üç döneme ayrılabilir; **birinci dönem**, Lale devrinin başlangıç tarihi olan 1718 ile Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nin ilan edildiği 1789 yılı arasındaki 71 yıllık zaman dilimidir ki buna *serbest kültür değişimleri* dönemi denilebilir. **İkinci dönem** 1789-1808 arasındaki 19 yıllık *geçiş* dönemidir. **Üçüncü dönem**, II. Mahmut (1784-1839/1198-1255; yön.1808-1839) ile Cumhuriyetin ilan edildiği 1920 senesi arasındaki 112 yıllık devredir ki buna *mecburi kültür değişimleri* dönemi denilebilir.³¹

Osmanlı Devleti, geleneksel Türk devlet anlayışı ile Ortadoğu'dan etkilenen bir devlet kurmuş, kendi döneminin koşulları içerisinde, hoşgörülü olabilmıştır³². Bu dönemde haklarda sosyolojik açıdan herhangi bir "gelişim çizgisi" söz konusu değildir. Batı'da görüldüğü gibi, haklarla ilgili herhangi bir halk eylemi yoktur. Eylem olmamasının nedeni; batıda devlet, belli sınıfların çıkarı için çalışır, bu nedenle onu ele geçirmek için, toplum katmanları arasında kavga yapılır, hem sınıflar arasında, hem de devleti ele geçirmek için, sürekli çatışma vardır. Osmanlı'da ise, Batı anlamında sınıf ve buna benzer sınıf kavgaları yoktur. Osmanlı'da devlete alternatif

²⁹ Me'mun'un kitaplığında (815 yılı) Bağdat'ta, Dar'ül-Hikme adlı kütüphanede bir milyon kitap vardı; Türkdoğan, "Türk Modernleşme Modeli", s. 1613.

³⁰ Osmanlı'da bozulma süreci, Kanuni döneminin sonunda başlamıştır. Örneğin Ebussuud Efendi zamanında yabancı dil öğrenimi kötülenmiştir; "Mes'ele: Zeyd-i Müslim kafir dilince zaruretsiz tekellüm eylese, şeran nikahına zarar olur mu? Elcevap: Zarar-ı mahzudur. Küfrüne hükmolunup avreti tefrik olunmaz, (ama) taziri şedid ile men ü zecr olunur". M. Ertuğrul Düzdağ, **Ebussuud Efendi Fetvaları**, s. 118, no. 528, B. 269/b; Ebussuud Efendi'nin değerlendirilmesi için bk. R. C. Repp, **The Mufti of Istanbul, A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy**, p. 272 vd. Osmanlı'da çözülme Kanuni döneminde başladığı gibi, Batılılaşma da öncelikle askeri alanda olmak üzere Tanzimat'tan çok önce başlamıştı; bk. Karal, Enver Ziya, "Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri (1718-1839)", Tanzimat, 100. Yıldönümü Münasebetiyle, İst. 1940, ss. 13-30. XVI. Yüzyılın ortalarından itibaren Cemil Bilsel'in ifadesiyle, "yabancı sömürsü, kötü yönetim, iç isyanlar, dejenere bir hanedanın egemenliği kullanması" duraklama ve gerileme dönemine neden olmuştur; Okandan, R. Galib, "Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri", Tanzimat, 100. Yıldönümü Münasebetiyle, İst. 1940, s. 97.

³¹ Turhan, Mümtaz, **Kültür Değişimleri**, İst. Ty., s. 138.

³² Uriel Heyd, **Studies in Old Ottoman Criminal Law**, Edited by V. L. Menage, p. 168. Osmanlı Devleti'nin tarihi, genel kabule göre, şöyle bölümlenebilir; Kuruluşu: 1299-1453, Yükselmesi: 1453-1579, Duraklaması: 1579-1683, Gerilemesi: 1699-1792, Yıkılışı: 1792-1920'dir.

de yoktur. Esasen Osmanlı Devleti merkezi olup, kendisine alternatif oluşmasına izin vermemiştir.

Aslında Musevilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet de aynı kökten geliyordu. Ayrıca bu üç din ortak yaşanan bir tarihe ve kuruma sahiptiler, ortak özellikleri çoktu.

Bu üç din, değişim ve gelişimi benimsemişlerdir. Zaten Musevilik, Hıristiyanlık ve İslam uygarlığı Akdeniz uygarlıklarıdır. Bunlardan Hıristiyanlığın birden fazla yaşama biçimi olduğu belirtilebilir; Doğudaki Grek-Ortodoks Hıristiyanlığı, Batı Avrupa'nın dini olan Protestan-Katolik Hıristiyanlığı gibi değildir. Tarihte Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında diyalog da söz konusuydu; XIII. yüzyılda Dante, İlahi Komedi'de İbn Sina ve İbn Rüşd'ü kutsamıştı. İslam modernizmi tezi, temel kaynaklar ışığında tüm tarihi mirasın, bilimsel ve rasyonel süzgeçten geçerek yorumlanması anlamına gelmektedir.³³ Liberalizm, eşitlik, özgürlük ve bireyciliği öngördüğü gibi, geleneklerimizde de benzeri kavramlar bulunmaktadır.

Modernleşme, sadece Osmanlı Devleti içerisindeki Müslümanları değil İmparatorluğun içerisinde yurttaş olarak bulunan Hıristiyanları ve Yahudileri de kapsamıştır. Modernleşme dinlerin ve kurumlarının sorgulanmasını da beraberinde getirmiştir. Acaba sorun neredeydi? Kınalızade Ali Efendi'nin "Adaletin Sekiz Dairesi" neden yürümüyordu?³⁴

Aslında ilahi dinlerin temelleri düşünüldüğünde, özellikle Dinde değil, yorumunda yeniliğin esas olduğu açıktır.³⁵

³³ Türkoğan, "Türk Modernleşme Modeli", s. 1621. Krş. "Hukuk, medeniyet kadar eskidir. Hukuk tarihi medeniyetin tarihidir. Hukuk, medeniyetle beraber doğar, beraber neşvünema bulur, medeniyetle beraber zail olur. Her hukuk sistemi kavaid şeklinde tebellür etmiş bir medeniyettir, diğer tabirle her hukuk, muayyen bir devirde muayyen bir camia-i beşeriyede hakim olan ictimai, ruhi ve iktisadi şeraitin mahsülüdür"; (Arsal), Sadri Maksudi, **Hukuk Tarihi Dersleri**, Ankara Hukuk Mektebi Yayını, 1926-1927 Sene-i Tedrisinde Takrir Edilen Ders Notları, s. 3.

³⁴ "Adalet dairesi, sekize ayrılır: Dünyada iyiliğin sebebi adalettir. Dünya, duvarı devlet olan bir bahçedir. Devletin temeli hukuktur. Hukuku, hükümdardan başkası koruyamaz. Hükümdar ordu olmadan ülkeyi koruyamaz. Hükümdar, para olmadan ordu kuramaz. Parayı, halk toplar. Hükümdar, halkı kendisine ancak adaletiyle bağlar." Kınalızade Ali Efendi (1510-1572), **Ahlak-ı Alai**, C. II, s. 49; Aynı baskısı, Tercüman 1001 Temel Eser, No. 30, Baskıya Hazırlayan Hüseyin Algül, İst. ty.

³⁵ Modernite ile geleneksellik ve din ilişkisi için bk. Richard Tapper, **Islam in Modern Turkey, Religion, Politics and Literature in a Secular State**, University of London Publishs, London, 1994 2. B., (I. B. 1991); Aziz al-Azmeh, **Islam and Modernities**, Second Editiın, Verso London-New York, 1993 (I.B), 1996 (2.B.), pp. 1-186; Fatıma Mernissi, **Islam and Democracy**, Fear of the Modern World, translated by Mary Jo Lakeland, Addison-Wesley Publishing Company, 1992; Batının endişeleri için bk. pp. 13-21. Aziz al-Azmeh, **Islam and Modernities**, Second Editiın, Verso London-New York, 1993, (I.B), 1996 (2.B.). Akbar S. Ahmad, **Postmodernism and Islam, Pradicamant and Promise**, Routledge, London and New York, 1992 (postmodernizm ve İslam (pp. 1-50), yüz yüze gelme ve çatışma (pp. 94-153), kültür ve değişim (pp. 192-221). Seyyed Hossem Nasr, **Traditional Islam in the Modern World**, Kegan Paul International, London and New York, 1987 (geleneksel İslam, p. 11), kadın ve modernite (pp. 47-58), İslam geleneğine Batı'nın Bakışı (pp. 253-298). Laura Guazzone (Ed.), Shireen T. Hunter, Medeniyetler çatışması veya menfaatler çatışması, in *The Islamist Dilemma the Political Role of İslam*, pp. 317-350. John L. Esposito, **The İslamic Threat Myth or Reality**, New York, Oxford University Press, 1992 (Batı ve İslam arasındaki

Son dönem padişahlarından II. Abdülhamit de despot-meşrutiyetçi olan Jön Türkler de modernleşmeci olduğuna göre, bunlardan hangisinin daha batıcı olduğu tartışılmaktadır. Birbiriyle çatışma içerisinde bulunan Mehmet Akif ile Tevfik Fikret'in de, modernleşmeci olduğu görülmektedir.

Türk modernleşmesi (modernizasyonu) veya Batılılaş(tırıl)ması veya Osmanlı modernleşme süreci, II. Osman'la mı, Lale devri ile mi,³⁶ Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın matbaa kurmasıyla mı, II. Mahmut'un reformlarıyla mı başladı? Bizce de Osmanlı, Lale devrinde Batı'yı izlemeye başlamış ama III. Selim devrinde Batının üstünlüğünü fiilen kabul etmiştir.³⁷ 1683 senesindeki II. Viyana Bozgunundan Tanzimat'ın ilan edildiği 1839 senesine kadar ki süreçte; tarih, Osmanlı modernleşmesinin gerekliliğini hazırlamıştı. Bu nedenle de, Batılılaşmanın başlangıcı olarak **Vaka-i Hayriye** (1826) veya Tanzimat'ın ilanı da benimsenebilir; çünkü daha önceki Batılılaşma hareketleri cılız kalmıştı. Kaldı ki, XVIII. yüzyıl reformatörleri XIX. yüzyıla göre daha programsızdır. 1839'lardaki tartışma, ıslahatın yapılıp yapılmaması değil, bunun yöntemindeydi. Reform anlamına gelen ıslahat, özellikle Osmanlıda çeşitli alanlarda yeniden yapılanma, bozulan kurumları çağdaş ihtiyaçlara göre eski haline getirme ve yenileme faaliyet ve düşüncelerini ifade etmektedir.³⁸ Kuşkusuz ki; kurumlar, bir saatin çarklarına benzer, birindeki arıza diğerlerini doğal olarak etkiler.

Son yüzyılda İmparatorluğun en önemli problemi "Azınlıklar" sorunu idi. XVIII. yüzyılda verilen ticari imtiyazlar, öncekilerden çok farklı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun aleyhine idi. Azınlıklar, ticari imtiyazlardan son derece kazançlı çıkıyorlardı. Bir başka önemli mesele, 1750 yılından beri derebeylerin, Anadolu'da ve Rumeli'de etkinliğini sürdürmesiydi.

XVIII. yüzyıl sonundaki Osmanlı reformunun tek nedeni, Hıristiyan Avrupa ve Rusya'ya karşı durabilmek için orduyu modernleştirmektir. Gerçi XVIII. yüzyıldan sonra Batı'da ordular, devamlı ve düzenli olarak kurulmaya başlandı. Osmanlı ise, XVI. yüzyıldan beri böyleydi. Batı'da imparator savaş için ihale açar, bir general askerlerini eş ve çocuklarıyla birlikte toplardı; askerün üniforması olmadığı gibi, silahı da mevcut değildi. Savaşa kadın ve çocuklar da katılır, geçtikleri şehri talan ederlerdi. 30 bin asker gerekli ise, 80 bin insan kalabalığı oluşurdu. Batı, XVIII. yüzyılda askeri gelişimini tamamladı ve düzenli ordusunu kurdu.

çatışmanın kökleri, p. 25; Batı ve İslam fundamentalizmi, p. 168 vd.). Mardin, Şerif, **Religion and Social Change in Modern Turkey**, State University of New York Press, 1989 (XIX. Yüzyıl sonunda Osmanlı'da din, ideoloji ve şuur, pp. 103-146).

³⁶ Vatandaş, "**Kapsam ve Yöntem Açısından Türk Modernleştirilmesi**", s. 1667. Syed Mohammad Naquib Al-Attas, **Islam and Secularism**, Kuala Lumpur, 1993. Bassam Tibi, **The Crisis of Modern Islam, The Pre Industrial Culture in the Scientific Technological Age**, University of Utah Press, 1998 (İslam ve değişim, p. 83 vd).

³⁷ Heper, **Modernleşme ve Bürokrasi**, s. 17.

³⁸ İpşirli, Mehmet, "**İslahat**", DİA, C. XIX, s. 170.

Askeri modernleşme, Osmanlı modernleşme sürecinin çekirdeği ve muharrik gücü olmuştur. 1826'da Yeniçeri kaldırıldı, Asakir-i Mansure-i Muhammediye kuruldu ama bu, modern bir ordu değildi. Osmanlı'da ilk modernleşen kurumlar, askeri okullar ve yabancıların kurduğu okullar oldu. Tarımcı bürokrasi ve bürokratik elitler; modernleşmenin kalıplarını kendi ihtiyaçlarına göre tasarladılar.

XVIII. yüzyıl Osmanlı aydını Latince öğrenmek istiyordu; **Hezarfen Hüseyin** Efendi Latince ve Yunanca öğrenmişti. Dilbilim öğrenilmesi, tarihin öğrenilmesini sağladı; o da coğrafya bilgisini getirdi. Osmanlı aydını XVIII. yüzyılda **okumuş** olmaktan çıkmış **aydın** olmuştur. XIX. yüzyılda sömürgeleşme, kötü batılılaşma kavramları türemiştir.

Genelde Tanzimat, Cumhuriyet döneminin yarı başarılı bir ön deneyimi olarak görülmüştür. Tanzimat, toplumu ileri götüren, çığır açan bir dönemdir ama trajedidir. Çöküşle ilerleyişin boğuştuğu, Osmanlı tarihinin en uzun asrıdır. Osmanlı modernleşme süreci, otokratik bir modernleşme olup daha sonra Anayasal monarşiye geçilmiştir. Modernleşmeye, "icab-ı asra intibak" denilmiştir. Bütün bu alınanlara "Batılılaşma" değil Tanzimat, Nizam-ı Cedid, Islahat gibi isimler konulmuş; Cumhuriyetle birlikte, ümmet döneminden millet (ulus-devlet) dönemine geçilmiştir. Fransız devrimiyle ortaya çıkmış ulus-devlet anlayışı, ulusçuluk ve modern karaktere sahiptir.³⁹

KAYNAKÇA

- ABEL Jeanniere, **Modernite Nedir? Modernite Versus Postmodernite**, Derleyen M. Küçük, Ank. Vadi, 1993.
- AKBAR S. Ahmad and HOSTINGS Donnan, **Islam, Globalisation and Postmodernity**, Routledge, London and New York, 1994 (I.B.), 1996 (II.B).
- AKBAR S. Ahmad, **Postmodernism and Islam, Pradigmatic and Promise**, Routledge, London and New York, 1992.
- ARSAL, Sadri Maksudi, **Hukuk Tarihi Dersleri**, Ankara Hukuk Mektebi Yayını, 1926-1927 Sene-i Tedrisinde Takrir Edilen Ders Notları.
- AZİZ al-Azmeh, **Islam and Modernities**, Second Edition, Verso London-New York, 1993, (I.B), 1996 (2.B.).
- ALKAN, Haluk, **"Modernliğin Bunalımları Perspektifinden Cumhuriyet'in 75. yılında Türk Modernleşmesi"**, Yeni Türkiye, Eylül-Aralık 1998, Yıl 4, Sy. 23-24.
- BASSAM Tibi, **The Crisis of Modern Islam, The Pre Industrial Culture in the Scientific Technological Age**, University of Utah Press, 1998.

³⁹ Karakaş, "Batı Gelişme Modeli ve Batı Dışı Toplum Olmanın Ötekiliği", s. 1696.

- BOZKURT, Gülnihal, **Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi (Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Resepsiyon Süreci) (1839-1939)**, TTK Ankara, 1996.
- DEDE, Yılmaz Alper, “**Modernleşme, Cumhuriyet ve Demokrasi Sacayağı üzerinde Türk Modernleşmesinin Cumhuriyete kazandırdığı yeni kompozisyon ve Günümüz Türkiye’sinden Bazı Problemler**”, Yeni Türkiye, Eylül-Aralık 1998, Yıl 4, Sy. 23-24.
- DİKEÇLİGİL, Beylü, “**Dünya Modernizm Diyerek Dönüyor**”, Yeni Türkiye, Eylül-Aralık 1998, Yıl 4, Sy. 23-24, ss. 1641-1648, Cumhuriyet Özel Sayısı, C. III.
- HANİOĞLU, M. Şükrü, “**Batılılaşma, Modernleşme, Çağdaşlaşma ve Türk Toplumunu**”, Zaman, 1.1. 2005.
- HEPER, Metin, **Modernleşme ve Bürokrasi, Karşılaştırmalı Kamu Yönetimine Giriş**, Sosyal Bilimler Derneği yayınları, Ankara 1973.
- ERDEM, Hüseyin Suphi, “**Modernite Karşısında Osmanlı**”, Yeni Türkiye, Ankara, 2000, ss. 159-167.
- FATIMA Mernissi, **Islam and Democracy, Fear of the Modern World**, translated by Mary Jo Lakeland, Addison-Wesley Publishing Company, 1992.
- GÖLE, Nilüfer, “**Türkiye’de Laiklik ve İslamiyet: Elitlerin ve Karşıt Elitlerin Oluşumu**”, Yeni Türkiye, Eylül-Aralık 1998, Yıl 4, Sy. 23-24.
- HEYD, Uriel, **Studies in Old Ottoman Criminal Law**, Edited by V. L. Menage.
- IRMAK, Sadi, “**Atatürk ve Meclis**”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. III, Sy. 8, Mart, 1987.
- İNALCIK, Halil, “**The Nature of Traditional Society: Turkey**”, **Political Modernisation in Japan and Turkey**, yayınlayan: E. Waed and D. A. Rustow, Princeton 1964.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “**İslahat**”, Türkiye Diyanet Vakfı, Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. XIX.
- JOHN L. Esposito, **The İslamic Threat Myth or Reality**, New York, Oxford University Press, 1992.
- ORTAYLI, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 3. Baskı, Hill Yayınevi, İst. 1995.
- KARAKAŞ, Mehmet, “**Batı Gelişme Modeli ve Batı dışı Toplum olmanın Ötekiliği**”, Yeni Türkiye, Eylül-Aralık 1998, Yıl 4, Sy. 23-24.
- KARAL, Enver Ziya, “**Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri (1718-1839)**”, Tanzimat, 100. Yıldönümü Münasebetiyle, İst. 1940.

- KAYA, Mahmut, **"Felsefe"**, DİA, C. XII, s. 311.
- KINALIZADE Ali Efendi (1510-1572), **Ahlak-ı Alai**, C. II, s. 49; Ayrı baskısı, Tercüman 1001 Temel Eser, No. 30, Baskıya Hazırlayan Hüseyin Algül, İst. ty.
- KİLİ, Suna, **"Atatürk Devrimi (Bir Çağdaşlaşma Modeli)"**, T. İş Bankası Kültür Yayınları, 1983.
- KÖKER, Levent, **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, İstanbul, İletişim, 3. B., 1995, s. 48-49.
- MARDİN, Şerif, **Religion and Social Change in Modern Turkey**, State University of New York Press, 1989.
- OKANDAN, R. Galib, **"Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri"**, Tanzimat, 100. Yıldönümü Münasebetiyle, İst. 1940.
- RİCHARD Tapper, **Islam in Modern Turkey, Religion, Politics and Literature in a Secular State**, University of London Publishs, London, 1994 2. B., (I. B. 1991).
- SEYYED Hossein Nasr, **Traditional Islam in the Modern World**, Kegan Paul International, London and New York, 1987.
- SUZUKİ, T., **Ways of The Life and Social Millienus in Japan and The United States**, A Comparative Study, 1984.
- SYED MOHAMMAD Naquib Al-Attas, **Islam and Secularism**, Kuala Lumpur, 1993.
- TUNA, Korkut, **"Değişme, Değiştirme, Değiştirilme"**, Yeni Türkiye, Eylül-Aralık 1998, Yıl 4, Sy. 23-24.
- TURHAN, Mümtaz, **Kültür Değişmeleri**, İst. Ty.
- TÜRKDOĞAN, Orhan, **"Türk Modernleşme Modeli"**, Yeni Türkiye, Eylül-Aralık 1998, Yıl 4, Sy. 23-24, Cumhuriyet Özel Sayısı, C. III, ss. 1611-1626.
- VATANDAŞ, Celalettin, **Kapsam ve Yöntem Açısından Türk Modernleşir(il)mesi**, Yeni Türkiye, Eylül-Aralık 1998, Yıl 4, Sy. 23-24.
- YILMAZ, Aytakin, **"İmparatorluktan Cumhuriyete, Moderniteden Postmoderniteye"** Yeni Türkiye, Eylül-Aralık 1998, Yıl 4, Sy. 23-24, ss. 1655-1664, Cumhuriyet Özel Sayısı, C. III.